॥ अथ समर्पणम् ॥

श्रीगीतार्थः क्व गंभीरः व्याख्यातः कविभिः पुरा ।
आचार्यैर्यश्च बहुधा क्व मेऽल्पविषया मतिः ॥
तथापि चापलादस्मि वक्तुं तं पुनरुद्यतः ।
शास्त्रार्थान् संमुखीकृत्य प्रत्नान् नव्यैः सहोचितैः ॥
तमार्याः श्रोतुमर्हन्ति कार्याकार्य-दिदृक्षवः ।
एवं विज्ञाप्य सुजनान् कालिदासाक्षरैः प्रियैः ॥
बालो गांगाधरिश्चाऽहं तिलकान्वयजो द्विजः ।
महाराष्ट्रे पुण्यपुरे वसन् शांडिल्यगोत्रभृत् ॥
शाके मुन्यग्निवसुभू-संमिते शालिवाहने ।
अनुसृत्य सतां मार्गं स्मरंश्चापि वचो† हरेः ।
समर्पये ग्रंथमिमं श्रीशाय जनतात्मने ।
अनेन प्रीयतां देवो भगवान् पुरुषः परः ॥

---

† यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

गीतासु ९.२७.

प्रस्तावना.

संतांचीं उच्छिष्टें बोलतों उत्तरें।
काय म्यां पामरें जाणावें हें॥
तुकाराम.

श्रीमद्भगवद्गीतेवर अनेक संस्कृत भाष्यें, टीका किंवा प्राकृत भाषांतरें अगर विस्तृत सर्वमान्य निरूपणें असतां, हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचें कारण काय हें जरी ग्रंथारंभींच सांगितलें आहे, तरी ग्रंथामधील प्रतिपाद्य विषयाच्या विवेचनांत सांगतां न येणाऱ्या कांहीं गोष्टींचा खुलासा करण्यास प्रस्तावनेखेरीज दुसरा मार्ग नाहीं. पैकीं पहिली गोष्ट स्वतः ग्रंथकारासंबंधी होय. भगवद्गीतेचा व आमचा प्रथम परिचय होऊन आज सुमारें त्रेचाळीस वर्षें झालीं. इसवी सन १८७२ सालीं वडील शेवटच्या दुखण्यानें आजारी असतां भगवद्गीतेवरील भाषाविवृति नांवाची प्राकृत टीका त्यांस वाचून दाखविण्याचें काम आमचेकडे आलें होतें. तेव्हां म्हणजे आमच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी गीतेचा भावार्थ पूर्णपणें लक्षांत येणें शक्य नव्हतें. तथापि लहान वयांत मनावर घडणारे संस्कार टिकाऊ असल्यामुळें भगवद्गीतेबद्दल तेव्हां उत्पन्न झालेली आवड कायम राहून संस्कृताचा व इंग्रजीचा पुढें अधिक अभ्यास झाल्यावर गीतेवरील संस्कृत भाष्यें व दुसऱ्या टीका आणि इंग्रजींत व मराठींत अनेक पंडितांनीं केलेलीं विवेचनेंहि वेळोवेळीं वाचण्यांत आलीं. परंतु स्वकीयांबरोबर युद्ध करणें हें मोठें कुकर्म म्हणून खिन्न झालेल्या अर्जुनास त्याच युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीं सांगितलेल्या गीतेंत ब्रह्मज्ञानानें किंवा भक्तीनें मोक्ष कसा मिळवावा याचें, म्हणजे नुसत्या मोक्षमार्गाचें विवेचन कशाला, ही शंका मनांत येऊन तीच उत्तरोत्तर बळावत चालली. कारण, गीतेवरील कोणत्याहि टीकेंत त्याचें योग्य उत्तर आढळून येईना. आमच्याप्रमाणें दुसऱ्यांना हीच शंका आली असेल, नाहीं असें नाहीं. पण टीकांतच गुंतून राहिलें म्हणजे, टीकाकारांनीं दिलेलें उत्तर समाधानकारक न वाटलें तरी त्याखेरीज दुसरें उत्तर सुचत नाहींसें होतें. म्हणून सर्व टीका व भाष्यें बाजूला ठेवून नुसत्या गीतेचींच स्वतंत्र विचारपूर्वक आम्हीं अनेक पारायणें केलीं. तेव्हां टीकाकारांच्या छापेंतून सुटका होऊन मूळ गीता निवृत्तिपर नसून कर्मयोगपर आहे, किंबहुना गीतेंत 'योग' हा एकेच शब्दच 'कर्मयोग' या अर्थी योजिलेला आहे, असा बोध झाला; व महाभारत, वेदान्तसूत्रें, उपनिषदें आणि वेदान्तशास्त्रावरील इतर संस्कृत व इंग्रजी ग्रंथांच्या अध्ययनानेंहि तेंच मत दृढ होत जाऊन, तें लोकांत प्रसिद्ध

केल्यानें या विषयाचा अधिक ऊहापोह होईल व खरें काय याचा निर्णय करण्याला सोयीचें पडेल, अशा बुद्धीनें या विषयावर चारपांच ठिकाणीं निरनिराळ्या वेळीं जाहीर व्याख्यानें दिलीं. यांपैकीं एक व्याख्यान नागपुरास सन १९०२ सालच्या जानेवारींत व दुसरें जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य मठ करवीर व संकेश्वर यांच्यासमोर त्यांच्याच आज्ञेवरून संकेश्वरमठांत सन १९०४ सालच्या आगस्ट महिन्यांत झालेलें असून, नागपूर येथें दिलेल्या व्याख्यानाचा गोषवाराहि तेव्हां वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेला आहे. याशिवाय याच हेतूनें सवडीप्रमाणें कांहीं विद्वान मित्रांबरोबर खाजगी रीतीनें वेळोवेळीं वादविवाद केला. या मित्रांपैकींच कै० श्रीपतिबुवा भिंगारकर हे एक होते. यांच्या सहवासानें भागवत संप्रदायांतील कांहीं प्राकृत ग्रंथ पहाण्यांत येऊन, गीतारहस्यांत वर्णिलेल्या कांहीं थोड्या गोष्टी बुवांच्या व आमच्या वादविवादांतच प्रथम निश्चित झालेल्या आहेत. बुवा हा ग्रंथ पहाण्यास राहिले नाहींत ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. असो; अशा तऱ्हेनें गीतेंतील प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे हें मत कायम होऊन, व तें लिहून काढण्याचें ठरूनहि, बरींच वर्षें झालीं. पण हल्लीं उपलब्ध होणारीं भाष्यें, टीका किंवा भाषान्तरें यांत न स्वीकारिलेलें हें गीतातात्पर्य, नुसतें म्हणजे पूर्वीच्या टीकाकारांनीं ठरविलेलें तात्पर्य आम्हांस कां ग्राह्य नाहीं यांचीं कारणें न दाखवितां, पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केल्यास पुष्कळ गैरसमज होण्याचा संभव होता; आणि सर्व टीकाकारांच्या मतांचा संग्रह करून त्यांतील अपुरेपणा सकारण दाखविण्याचें, आणि गीताधर्माची इतर धर्मांशीं किंवा तत्त्वज्ञानांशीं तुलना करण्याचें, काम बऱ्याच प्रयासाचें असल्यामुळें, तेंहि थोडक्या कालांत नीट उरकण्यासारखें नव्हतें. म्हणून आम्ही गीतेवर एक नवीन ग्रंथ लवकरच प्रसिद्ध करणार आहों, असें आमचे मित्र रा. रा. दाजीसाहेब खरे व दादासाहेब खापर्डे यांनीं थोड्या घाईनें आगाऊच जरी जाहीर केलें होतें, तरी आपली सामग्री अद्याप पुरी नाहीं असें वाटून ग्रंथ लिहिण्याचें काम दिरंगाईवर पडत चाललें; आणि पुढें सन १९०८ सालीं शिक्षा होऊन ब्रह्मदेशांत मन्दले शहरीं जेव्हां आमची रवानगी करण्यांत आली, तेव्हां तर हा ग्रंथ लिहिण्याचा संभव बहुतेक खुंटल्यासारखाच झाला होता. परंतु ग्रंथ लिहिण्यास अवश्य लागणारीं पुस्तकादि साधनें पुण्याहून तेथें नेण्याची परवानगी कांहीं कालानें सरकारच्या मेहेरबानीनें मिळाल्यानंतर सन १९१०–११ च्या हिंवाळ्यांत (शके १८३२, कार्तिक शुद्ध १ ते फाल्गुन वद्य ३० च्या दरम्यान) या ग्रंथाचा खर्डा मन्दलेच्या तुरुंगांत प्रथम लिहून काढिला; आणि पुढें वेळोवेळीं सुचत गेल्याप्रमाणें त्यांत सुधारणा केली व तेव्हां सर्व पुस्तकें जवळ नसल्यामुळें कित्येक स्थळीं जो अपुरेपणा राहिला होता तो तेथून सुटका झाल्यावर पुरा करून घेतला तथापि अद्यापहि हा ग्रंथ सर्वांशीं

पूर्ण झाला असें म्हणतां येत नाहीं. कारण मोक्ष व नीतिधर्म यांचीं तत्त्वें गहन असून त्यांसंबंधानें अनेक प्राचीन व अर्वाचीन पंडितांनीं इतकें विस्तृत विवेचन केलें आहे कीं, फाजील संचार जाऊं न देतां त्यांतील कोणत्या गोष्टी या लहानशा ग्रंथांत घ्याव्या याचा योग्य निर्णय करणें पुष्कळदां कठिण पडतें. पण महाराष्ट्रकविवर्य मोरोपंत यांनीं वर्णिल्याप्रमाणें—

कृतान्तकटकामल-ध्वज-जरा दिसों लागली ।
पुरःसर-गदांसवें झगडतां तनू भागली ॥

अशी आमचीहि सध्यां स्थिति झाली असून संसारांतील सहचारीहि पुढें निघून गेले. यासाठीं आपल्याला उपलब्ध झालेली माहिती, व सुचत आलेले विचार आपण लोकांस कळवावे, कोणी तरी 'समानधर्मा' सध्यां अगर पुढें निघून ते पुरे करील, अशा समजुतीनें हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे.

सांसारिक कर्में गौण किंवा त्याज्य ठरवून ब्रह्मज्ञान, भक्ति, वगैरे नुस्त्या निवृत्तिपर मोक्षमार्गाचेंच गीतेंत निरूपण केलेलें आहे, हें मत जरी आम्हांस मान्य नाहीं, तरी मोक्षप्राप्तीच्या मार्गाचें भगवद्गीतेंत मुदलींच विवेचन नाहीं, असेंहि आमचें म्हणणें नाहीं, हें आरंभींच सांगणें जरुर आहे. किंबहुना प्रत्येक मनुष्यानें शुद्ध परमेश्वरस्वरूपाचें ज्ञान संपादन करून तद्द्वारा आपली बुद्धि होईल तितकी निर्मल व पवित्र करणें, हें गीताशास्त्राप्रमाणें त्याचें जगांतील पहिलें कर्तव्य होय असें आम्हींहि या ग्रंथांत स्पष्ट दाखविलें आहे. परंतु हा गीतेंतील मुख्य मुद्दा नव्हे. युद्ध करणें हा क्षत्रियाचा धर्म असला तरी उलट पक्षीं कुलक्षयादि घोर पातकें घडून जें युद्ध मोक्षप्राप्तिरूप आत्मकल्याणाचा नाश करणार तें करावें का करूं नये, अशा कर्तव्यमोहांत युद्धारंभीं अर्जुन पडला होता. म्हणून तो मोह घालविण्यासाठीं शुद्ध वेदान्तशास्त्राधारें कर्माकर्माचें व त्याबरोबरच मोक्षोपायाचेंहि पूर्ण विवेचन करून, आणि कर्में कधींच सुटत नाहींत व सोडूंहि नयेत असें ठरवून, ज्या युक्तीनें कर्में केलीं म्हणजे कोणतेंच पाप न लागतां अखेर त्यानेंच मोक्षहि मिळतो, त्या युक्तीचें म्हणजे ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगाचेंच गीतेंत प्रतिपादन आहे, असा आमचा अभिप्राय आहे. कर्माकर्माच्या किंवा धर्माधर्माच्या या विवेचनासच आधुनिक केवळ आधिभौतिक पंडित नीतिशास्त्र असे म्हणतात. हें विवेचन गीतेंत कोणत्या प्रकारें केलें आहे हें सामान्य पद्धतीप्रमाणें गीतेवर श्लोकानुक्रमानें टीका करून दाखवितां आलें नसतें असें नाहीं. पण वेदान्त, मीमांसा, सांख्य, कर्मविपाक किंवा भक्ति, वगैरे शास्त्रांतील ज्या अनेक वादांच्या व प्रमेयांच्या आधारें कर्मयोगाचें गीतेंत प्रतिपादन केलेलें आहे, व ज्याचा उल्लेख कधीं कधीं फारच संक्षिप्तरीत्या केलेला असतो, त्या शास्त्रीय सिद्धान्तांची आगाऊ माहिती असल्याखेरीज

गीतेंतील विवेचनाचें पूर्ण मर्म सहसा लक्षांत भरत नाहीं. यासाठीं गीतेंत जे जे विषय किंवा सिद्धान्त आले आहेत त्यांचे शास्त्रीयरीत्या प्रकरणशः विभाग पाडून, त्यांतील प्रमुख प्रमुख युक्तिवादांसह गीतारहस्यांत त्याचें प्रथम थोडक्यांत निरूपण केलें आहे; व त्यांतच प्रस्तुत कालच्या चौकस पद्धतीप्रमाणें गीतेच्या प्रमुख सिद्धान्तांची इतर धर्मांतील व तत्त्वज्ञानांतील सिद्धान्तांशीं प्रसंगानुसार संक्षेपानें तुलना करून दाखविली आहे. या पुस्तकांत प्रथम दिलेला गीतारहस्य हा निबंध अशा रीतीनें कर्मयोगावर एक लहानसा पण स्वतंत्र ग्रंथच आहे असें म्हणतां येईल. पण कांहीं म्हटलें तरी अशा प्रकारच्या सामान्य निरूपणांत गीतेंतील सर्व श्लोकांचा व्यक्तिशः पूर्ण विचार करणें शक्य नव्हतें. म्हणून अखेर गीतेचें श्लोकशः भाषान्तर देऊन पूर्वापर संदर्भ लक्षांत येण्यास, किंवा पूर्वीच्या टीकाकारांनीं आपल्या संप्रदायसिद्ध्यर्थ गीतेंतील कांहीं श्लोकांची कशी ओढाताण केली आहे (गी. ३.१७–१९; ६.३; व १८.२ पहा) हें स्पष्ट दाखविण्यास, अगर गीतारहस्यांत सांगितलेल्या सिद्धान्तांपैकीं गीतेंतील संवादात्मक पद्धतीप्रमाणें कोणकोणते सिद्धान्त गीतेंत कोठेंकोठें व कसे आले आहेत हें दाखविण्यास, टीकेच्या रूपानें भाषान्तरास जोडूनच जागोजाग मुबलक टीपा दिल्या आहेत. या पद्धतीनें कांहीं मजकुराची द्विरुक्ति झाली आहे खरी; पण गीताग्रंथाच्या तात्पर्याबद्दल सामान्य वाचकांचा सध्यां जो गैरसमज झालेला आहे तो अन्य रीतीनें पूर्ण दूर होणें शक्य नाहीं, असें वाटल्यावरून गीतारहस्यविवेचन गीतेच्या भाषान्तरापासून निराळें काढिलें आहे; आणि त्यामुळें वेदान्त, मीमांसा, भक्ति वगैरे बाबतींत गीतेचे जे सिद्धान्त आहेत, ते भारत, सांख्यशास्त्र, वेदान्तसूत्रें, उपनिषदें, मीमांसा वगैरे मूल ग्रंथांतून कसे व कोठें आले आहेत, हें पूर्वेतिहासासह साधार दाखविण्यास, किंवा संन्यास व कर्मयोग या दोन मार्गांत भेद काय हें स्पष्ट करून सांगण्यास, अगर गीतेची इतर धर्ममतांशीं व तत्त्वज्ञानांशीं तुलना करून व्यावहारिक कर्मदृष्ट्या गीतेचें महत्त्व काय याचें योग्य निरूपण करण्यास, चांगली सोय झाली आहे. गीतेवर अनेक प्रकारच्या टीका होऊन गीतार्थ अनेकांनीं अनेक प्रकारें जर प्रतिपादिला नसता तर आमच्या ग्रंथांतील सिद्धान्तास आधारभूत असलेलीं मूळ संस्कृत वचनें ठिकठिकाणीं देण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. पण हल्लींचा काल तसा नसून आम्हीं सांगितलेला गीतार्थ किंवा सिद्धान्त बरोबर आहे कीं नाहीं, याबद्दल कित्येकांस शंका येण्याचा संभव आहे. म्हणून आमच्या म्हणण्यास आधार काय याचा स्थलनिर्देश सर्वत्र केला असून, मुख्य मुख्य ठिकाणीं तर मूळ संस्कृत वचनेंच भाषान्तरासह दाखल केलीं आहेत. पैकीं बरींच वचनें वेदान्तग्रंथांतून सामान्यतः प्रमाणार्थ घेण्यांत येत असल्यामुळें वाचकांस त्यांची सहजगत्या माहिती होऊन

त्यांतील सिद्धान्त ध्यानांत ठेवण्यासहि त्यामुळें सोपें पडेल असा हीं संस्कृत वचनें देण्याचा दुसराहि पोटहेतु आहे. तथापि सर्वच वाचक संस्कृत जाणणारे असण्याचा संभव नसल्यामुळें, एकंदर ग्रंथाची रचना अशी ठेविली आहे कीं, संस्कृत न जाणणारा वाचक संस्कृत श्लोक सोडून देऊन ग्रंथ वाचूं लागल्यास त्याच्या वाचनांत अर्थाचा कोठेंहि खंड पडूं नये. यामुळें संस्कृत श्लोकांचें शब्दशः भाषांतर न देतां कित्येकदां त्यांतील सारांश देऊनच निर्वाह करून घ्यावा लागला आहे. परंतु मूळ श्लोक नेहमींच वर दिलेला असल्यामुळें या पद्धतीनें कोणताहि गैरसमज होण्याची भीति रहात नाहीं.

कोहिनूर हिऱ्याची अशी गोष्ट सांगतात कीं, तो हिंदुस्थानांतून विलायतेंत नेल्यावर तेथें त्याचे पुनः नवे पैलू पाडण्यांत आले; व त्यामुळें तो अधिक तेजस्वी दिसूं लागला. हिऱ्यास लागू पडणारा हा न्याय सत्यरूपी रत्नांसहि लागू पडतो. गीतेंतील धर्म सत्य व अभय खरा; पण तो ज्या कालीं ज्या स्वरूपानें सांगण्यांत आला त्या देशकालादि परिस्थितींत पुष्कळ फरक पडल्यामुळें, कित्येकांच्या डोळ्यांत त्याचें तेज आतां पूर्वीप्रमाणें भरत नाहींसें झालें आहे. कोणतें कर्म चांगलें व कोणतें वाईट हें ठरविण्यापूर्वी, कर्म करावें किंवा नाहीं हा सामान्य प्रश्नच ज्या कालीं महत्त्वाचा समजत असत, तेव्हां गीता सांगितलेली असल्यामुळें, त्यांतील बराच भाग आतां कित्येकांस अनवश्यक वाटतो; आणि त्यावरच आणखी निवृत्तिमार्गीय टीकाकारांचें सारवण पडल्यामुळें गीतेंतील कर्मयोगाचें विवेचन सध्यांचे कालीं पुष्कळांस दुर्बोध झालें आहे. शिवाय आधिभौतिक ज्ञानाची अर्वाचीन कालीं पाश्चिमात्य देशांत जी वाढ झाली आहे त्यामुळें अध्यात्मशास्त्राला धरून केलेलीं प्राचीन कर्मयोगाचीं विवेचनें हल्लींच्या कालास पूर्णपणें लागू पडणें शक्य नाहीं, अशीहि कित्येक नव्या विद्वानांची समजूत झालेली असते. हे समज खरे नव्हेत, असें दाखविण्यासाठीं गीतारहस्यांतील विवेचनांत गीतेच्या सिद्धान्तांच्या जोडीचे पाश्चात्य पंडितांचे सिद्धान्त आम्हीं जागोजाग संक्षेपानें दिले आहेत. वास्तविक पाहिलें तर गीतेंतील धर्माधर्मविवेचनास या तुलनेनें अधिक बळकटी येते असें नाहीं. तथापि अर्वाचीन कालीं झालेल्या आधिभौतिक शास्त्रांच्या अश्रुतपूर्व वाढीनें ज्यांची दृष्टि दिपून गेली आहे, किंवा सध्यांच्या एकदेशीय शिक्षणपद्धतीमुळें नीतिशास्त्राचा आधिभौतिक म्हणजे बाह्य दृष्टीनें विचार करण्यास जे शिकले आहेत, त्यांस या तुलनेवरून एवढें स्पष्ट कळून येईल कीं, मोक्षधर्म व नीति हे दोन्ही विषय आधिभौतिक ज्ञानाच्या पलीकडचे असल्यामुळें प्राचीन कालीं आमच्या शास्त्रकारांनीं या बाबतींत जे सिद्धान्त केले आहेत त्यांच्या पुढें मानवी ज्ञानाची गति अद्याप गेलेली नाहीं, इतकेंच नव्हे तर पाश्चिमात्य

देशांतहि अध्यात्मदृष्ट्या या प्रश्नांचा ऊहापोह अद्याप चालू असून सदर आध्यात्मिक ग्रंथकारांचे विचार गीताशास्त्रांतील सिद्धान्तांहून फारसे भिन्न नाहींत. गीतारहस्याच्या निरनिराळ्या प्रकरणांतील तुलनात्मक विवेचनावरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल. परंतु हा विषय अत्यंत व्यापक असल्यामुळें पाश्चात्य पंडितांच्या मतांचा जो सारांश ठिकठिकाणीं आम्हीं दिला आहे, त्याबद्दल येथें एवढें सांगणें जरूर आहे कीं, गीतार्थ प्रतिपादन करणें हेंच आमचें मुख्य काम असल्यामुळें गीतेंतील सिद्धान्त प्रमाण धरून मग त्यांशीं पाश्चिमात्य नीतिशास्त्रज्ञांचे किंवा पंडितांचे सिद्धान्त कितपत जुळतात हें दाखविण्यापुरताच आम्ही पाश्चिमात्य मतांचा अनुवाद केलेला आहे; व तोहि अशा बेतानें केलेला आहे कीं, सामान्य मराठी वाचकांस त्यांतील मतत्त्व लक्षांत येण्यास कठिण पडूं नये. अर्थात् दोहोंमधील बारीक भेद, —आणि हे पुष्कळच आहेत, —किंवा या सिद्धान्तांचें पूर्ण उपपादन व विस्तार ज्यास पहाणें असेल त्यानें मूळ पाश्चात्य ग्रंथच पाहिले पाहिजेत, हें निर्विवाद आहे. कर्माकर्मविवेक किंवा नीतिशास्त्र यावर पहिला पद्धतशीर ग्रंथ आरिस्टाटल नांवाच्या ग्रीक तत्त्वज्ञानें लिहिला, असें पाश्चिमात्य विद्वानांचें म्हणणें आहे. पण आमच्या मतें आरिस्टाटलच्याहि पूर्वी त्याच्यापेक्षां अधिक व्यापक व तात्त्विक दृष्ट्या या प्रश्नांचा विचार महाभारतांत व गीतेंत केलेला असून, अध्यात्मदृष्ट्या गीतेंत प्रतिपादन केलेल्या नीतितत्त्वांपेक्षां दुसरें निराळें नीतितत्त्व अद्याप निघालेलें नाहीं. संन्याश्याप्रमाणें राहून तत्त्वज्ञानाच्या विचारांत शान्तपणानें आयुष्य घालविणें बरें, किंवा अनेक प्रकारच्या राजकीय उलाढाली करणें बरें, याचा आरिस्टाटलनें केलेला खुलासा गीतेंत असून, मनुष्य जें कांहीं पाप करितो तें अज्ञानानेंच करितो असें जें साक्रेटीसाचें मत त्याचाहि एकप्रकारें गीतेंत समावेश झालेला आहे. कारण, ब्रह्मज्ञानानें बुद्धि सम झाल्यावर त्याचे हातून कोणतेंच पाप घडणें शक्य नाहीं असा गीतेचा सिद्धान्त आहे. पूर्णावस्थेस पोंचलेल्या परम ज्ञानी पुरुषाचें जें वर्तन तेंच नीतिदृष्ट्या सर्वांस कित्त्याप्रमाणें प्रमाण होय, हें एपिक्युरिअन व स्टोइक पंथांतील ग्रीक पंडितांचें मतहि गीतेस ग्राह्य असून, या पंथांतील लोकांनीं केलेलें परम ज्ञानी पुरुषाचें वर्णन व गीतेंतील स्थितप्रज्ञाचें वर्णन हीं दोन्ही एकएकसारखींच आहेत. तसेंच प्रत्येकानें सर्व मानवजातीच्या हितार्थ झटणें हीच काय ती नीतीची पराकाष्ठा किंवा कसोटी असें जें मिल, स्पेन्सर, कोंट इत्यादि आधिभौतिकवाद्यांचें म्हणणें, त्याचाहि गीतेंत वर्णिलेल्या स्थितप्रज्ञाच्या "सर्वभूतहिते रतः" या बाह्य लक्षणांत संग्रह झालेला असून, कान्ट व ग्रीन यांची नीतिशास्त्राची उपपत्ति व इच्छास्वातंत्र्याबद्दलचे सिद्धान्तहि गीतेंत उपनिषदांतील ज्ञानाच्या आधारें दिलेले आहेत. गीतेंत यापेक्षां कांहीं जास्त नसतें तरीहि

गीता सर्वमान्य झाली असती. परंतु एवढ्यावरच न थांबतां मोक्ष, भक्ति आणि नीतिधर्म यांमध्यें आधिभौतिक ग्रंथकारांस भासणारा विरोध, किंवा ज्ञान आणि कर्म यांमध्यें संन्यासमार्गीयांचे मतें असणारा विरोधहि, खरा नसून ब्रह्मविद्येचें व भक्तीचें जें मूलतत्त्व तेंच नीतीचा व सत्कर्माचाहि पाया आहे असें दाखवून, ज्ञान, संन्यास, कर्म व भक्ति यांच्या योग्य मिलाफानें इहलोकीं आयुष्यक्रमणाचा कोणता मार्ग मनुष्यानें पत्करावा यांचाहि गीतेंत निर्णय केला आहे. गीताग्रंथ याप्रमाणें प्राधान्येंकरून कर्मयोगाचा आहे म्हणूनच "ब्रह्मविद्यान्तर्गत (कर्म-) योगशास्त्र" या नांवानें सर्व वैदिक ग्रंथांत त्याला अग्रस्थान प्राप्त झालें आहे. "गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः"—एकल्या गीतेचें पुरें अध्ययन केलें म्हणजे बस्स आहे; बाकीच्या शास्त्रांचा फोलकट पसारा काय करावयाचा?—असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं; आणि म्हणूनच हिंदुधर्म व नीतिशास्त्र यांच्या मूलतत्त्वांची ज्यांस ओळख करून घ्यावयाची असेल त्यांनीं या अपूर्व ग्रंथाचें प्रथम अध्ययन करावें असें आमचें त्यांस सविनय पण आग्रहपूर्वक सांगणें आहे. कारण सांख्य, न्याय, मीमांसा, उपनिषदें, वेदान्त वगैरे क्षराक्षरसृष्टीचा व क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानाचा विचार करणारीं प्राचीन शास्त्रें तत्कालीं शक्य तेवढ्या पूर्णावस्थेस आल्यावर वैदिक धर्मास ज्ञानमूलक भक्तिप्रधान व कर्मयोगपर असें जें अखेर स्वरूप आलें, व हल्लीं प्रचलित असलेल्या वैदिक धर्माचें जें मूळ आहे, तेंच गीतेंत प्रतिपादिलेलें असल्यामुळें, संक्षेपानें पण निःसंदिग्ध रीतीनें सांप्रतच्या हिंदुधर्माचीं तत्त्वें समजावून देणारा गीतेसारखा दुसरा ग्रंथच संस्कृत वाङ्मयांत नाहीं म्हटलें तरी चालेल.

गीतारहस्यांतील विवेचनाचा सामान्य रोख यावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. गीतेवर पहिल्या टीका कर्मयोगपर असाव्या असें गीतेवरील शांकरभाष्याच्या तिसरे अध्यायाचे आरंभीं या टीकाकारांच्या अभिप्रायांचा जो उल्लेख आहे त्यावरून दिसून येतें. या टीका आतां उपलब्ध नाहींत; म्हणून गीतेचें कर्मयोगपर व तुलनात्मक हें पहिलेंच विवेचन आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यांत कांहीं श्लोकांचे अर्थ हल्लींच्या टीकांतून दिलेल्या अर्थांहून भिन्न असून, मराठींत पूर्वी कोठेंच सविस्तर वर्णिले नाहींत असे दुसरे पुष्कळ विषयहि सांगावे लागले आहेत. हे विषय व त्यांची उपपत्ति संक्षेपानेंच पण होईल तितक्या स्पष्ट व सुबोध रीतीनें सांगण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला आहे; आणि द्विरुक्ति झाली तरीहि त्याची पर्वा न ठेवितां ज्या शब्दांचे अर्थ मराठींत अद्याप रूढ झालेले नाहींत त्यांचे पर्याय शब्द त्यांना जोडूनच पुष्कळ ठिकाणीं मुद्दाम दिलेले असून, शिवाय या विषयांतील प्रमुख प्रमुख सिद्धान्त जागोजाग सारांशरूपानें उपपादनापासून निराळे काढून दाख-

विले आहेत. तथापि शास्त्रीय व गहन विषयांची चर्चा थोडक्या शब्दांनीं करणें नेहमींच कठिण असून, या विषयांची मराठी परिभाषाहि अद्याप कायम झालेली नाहीं; म्हणून भ्रमानें, नजरचुकीनें, किंवा अन्य कारणांनीं, आमच्या या नवीन तऱ्हेच्या विवेचनांत काठिण्य, दुर्बोधता, अपुरेपणा किंवा दुसरे दोषहि रहाण्याचा संभव आहे हें आम्ही जाणून आहों. परंतु भगवद्गीता वाचकांस अपरिचित आहे असें नाहीं. गीता पुष्कळांच्या नित्यपाठांतली असून तिचें शास्त्रीयदृष्ट्या अध्ययन केलेले व करणारेहि पुष्कळ लोक आहेत. यासाठीं अशा अधिकारी पुरुषांस आमची अशी विनंति आहे कीं, त्यांच्या हातांत हा ग्रंथ पडून त्यांत वरील प्रकारचे कांहीं दोष त्यांचे नजरेस आल्यास त्यांनीं ते मेहेरबानीनें आम्हांस कळवावे; म्हणजे त्यांचा विचार करून या ग्रंथाची द्वितीयावृत्ति काढण्याचा प्रसंग आल्यास त्यांत योग्य ती दुरुस्ती करण्यांत येईल. आमचा कांहीं विशिष्ट संप्रदाय असून तत्सिद्ध्यर्थ आम्ही गीतेचा एक प्रकारचा विशिष्ट अर्थ करितों अशी कित्येकांची समजूत होण्याचा संभव आहे. यासाठीं येथें एवढें सांगितलें पाहिजे कीं, गीतारहस्य हा ग्रंथ कोणत्याहि विशिष्ट व्यक्तीस किंवा संप्रदायास उद्देशून लिहिलेला नाहीं. आमच्या बुद्धीप्रमाणें गीतेच्या संस्कृत श्लोकाचा जो सरळ अर्थ होतो तो आम्हीं दिला आहे. असा सरळ अर्थ केल्यानें,—आणि हल्लीं संस्कृताचा बराच प्रसार झाला असल्यामुळें अर्थ सरळ आहे कीं नाहीं हें पुष्कळांस सहज कळण्यासारखें आहे,—त्यांत जर कांहीं सांप्रदायिकपणा येईल तर तो गीतेचा आहे, आमचा नव्हे. "मला दोनचार मार्ग सांगून घोटाळ्यांत न पाडितां, त्यांपैकीं जो श्रेयस्कर असेल तो एकच निश्चयेंकरून सांगा" (गी. ३.२; ५.१) असा अर्जुनाचा भगवंतांस स्पष्ट प्रश्न असल्यामुळें, गीतेंत कांहीं तरी एकच विशिष्ट मत प्रतिपाद्य असलें पाहिजे हें उघड आहे (गी. ३.३१); व तें कोणतें हें मूळ गीतेचाच अर्थ करून निराग्रहबुद्धीनें आम्हांस पहावयाचें आहे; प्रथम कांहीं तरी मत कायम करून, त्याला गीता जुळत नाहीं म्हणून गीतार्थाची ओढाताण करावयाची नाहीं. सारांश, गीतेचें खरोखरच जें रहस्य आहे,—मग तें कोणत्याहि संप्रदायाचें अगर पंथाचें असो—त्याचा गीताभक्तांत प्रसार करून भगवंतांनींच अखेर म्हटल्याप्रमाणें हा ज्ञानयज्ञ करण्यास आम्ही प्रवृत्त झालों आहों; व आम्हांस अशी उमेद आहे कीं, त्याच्या अव्यंगतासिद्ध्यर्थ वर मागितलेली ज्ञानभिक्षा आमचे देशबंधु व धर्मबंधु आम्हांस मोठ्या आनंदानें घालतील.

प्राचीन टीकाकारांनीं प्रतिपादिलेलें गीतेचें तात्पर्य आणि आमच्या मताप्रमाणें गीतेचें रहस्य यांत भेद कां पडतो याचीं कारणें गीतारहस्यांत सविस्तर सांगितलीं आहेत. परंतु गीता-तात्पर्यासंबंधानें जरी याप्रमाणें मतभेद असला तरी

गीतेवर जीं अनेक भाष्यें व टीका आहेत, किंवा पूर्वी अगर अलीकडे गीतेचीं प्राकृतांत जीं भाषांतरें झालीं आहेत त्यांचें प्रस्तुत ग्रंथ लिहितांना इतर बाबतींत बेहमीच प्रसंगानुसार थोडेंबहुत साहाय्य झालेलें असल्यामुळें त्या सर्वांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोंत, हें येथें सांगणें अवश्य आहे. आणि तसेंच ज्या पाश्चिमात्य पंडितांच्या ग्रंथांतील सिद्धान्तांचा जागोजाग उल्लेख केलेला आहे त्यांचेहि आभार मानिले पाहिजेत. किंबहुना या सर्व ग्रंथांच्या मदतीखेरीज प्रस्तुतचा ग्रंथ लिहितां आला असता कीं नाहीं याची वानवाच असल्यानें या प्रस्तावनेच्या आरंभीं "संतांचीं उच्छिष्टें बोलतों उत्तरें" हें तुकारामबुवांचें वाक्य आम्हीं घातलें आहे. सर्व कालीं एकसारखेंच लागू पडणारें म्हणजे त्रिकालाबाधित ज्ञान सांगणाऱ्या गीतेसारख्या ग्रंथानें कालभेदानुरूप नवें नवें स्फुरण मनुष्याला प्राप्त व्हावें यांत कांहीं नवल नाहीं; कारण अशा व्यापक ग्रंथाचा हा धर्मच असतो. परंतु तेवढ्यानें प्राचीन पंडितांनीं असल्या ग्रंथांवर जे परिश्रम केलेले असतात ते व्यर्थ होत नाहींत. गीतेचीं इंग्रजी, जर्मन वगैरे भाषांतून पाश्चात्य पंडितांनीं जीं भाषान्तरें केलीं आहेत त्यांसहि हाच न्याय लागू पडतो. हीं भाषांतरें प्रायः गीतेच्या प्राचीन टीकाकारांस अनुसरून केलेलीं असतात. तथापि कांहीं पाश्चिमात्य पंडितांनीं गीतेचा स्वतंत्ररीत्या अर्थ लावण्याचीहि खटपट सुरू केली आहे. पण खऱ्या (कर्म-) योगाचें तत्त्व अथवा वैदिक धार्मिक संप्रदायांचा इतिहास नीट लक्षांत न आल्यामुळें, अथवा बहिरंगपरीक्षणाकडेच त्यांचा विशेष कल असल्यामुळें, किंवा दुसऱ्या अशाच कारणांनीं, पाश्चात्य पंडितांचीं हीं विवेचनें पुष्कळ अपुरीं व कांहीं कांहीं स्थळीं तर निःसंशय भ्रामक व चुकीचीं आहेत. गीतेवरील पाश्चात्य पंडितांच्या या ग्रंथांचा येथें सविस्तर विचार किंवा परीक्षा करण्याचें कारण नाहीं. त्यांनीं उपस्थित केलेल्या प्रमुख प्रश्नांसंबंधीं आमचें काय म्हणणें आहे तें या ग्रंथाच्या परिशिष्टप्रकरणांत दिलें आहे. तथापि अलीकडे आमच्या पहाण्यांत आलेल्या गीतेवरील कांहीं इंग्रजी लेखांचा उल्लेख येथें केला पाहिजे. पहिला लेख मि. ब्रुक्स यांचा होय. मि. ब्रुक्स हे थिआसफिस्ट पंथाचे असून भगवद्गीता कर्मयोगपर आहे असें त्यांनीं आपल्या गीतेवरील ग्रंथांत निरूपण केलें आहे व आपल्या व्याख्यानांतूनहि हेंच मत ते प्रतिपादन करीत असतात. दुसरा लेख मद्रासचे मि. एस् राधाकृष्णम् यांचा असून तो छोट्याशा निबंधरूपानें अमेरिकेंतल्या 'सार्वराष्ट्रीय नीतिशास्त्रावरील त्रैमासिकांत' प्रसिद्ध झाला आहे (जुलै १९११). यांत आत्मस्वातंत्र्य व नीतिधर्म या दोन विषयांसंबंधानें गीता व कान्ट यांचें साम्य दाखविलें आहे. आमच्या मतें हें साम्य याहूनहि अधिक व्यापक असून, ग्रीन याची नैतिक उपपत्ति कान्टपेक्षांहि गीतेशीं अधिक जुळती आहे. पण या दोन्ही प्रश्नांचा खुलासा या

ग्रंथांत केलेला असल्यामुळें त्याची येथें पुनरुक्ति करीत नाहीं. तसेंच पंडित सीतानाथ तत्त्वभूषण यांचा 'कृष्ण आणि गीता' या नांवाचा एक इंग्रजी ग्रंथहि अलीकडे प्रसिद्ध झाला असून त्यांत सदर पंडितांनीं गीतेवर दिलेलीं बारा व्याख्यानें छापिलीं आहेत. पण या अगर मि. ब्रुक्स यांच्या व आमच्या प्रतिपादनांत पुष्कळ अंतर आहे हें सदर ग्रंथ वाचिले असतां कोणाच्याहि लक्षांत येईल. तथापि वरील लेखांवरून गीतेसंबंधानें आमचे विचार अपूर्व नसून गीतेंतील कर्मयोगाकडे लोकांचें अधिकाधिक लक्ष लागत चालल्याचें हें सुचिन्ह असल्यामुळें आम्ही या सर्व आधुनिक लेखकांचें येथें अभिनंदन करितों.

हा ग्रंथ मन्दलेरा लिहून झाला खरा; पण तो शिसपेन्सिलीनें लिहिलेला असून त्यांत बऱ्याच ठिकाणीं खोडाखोड केलेली व शोध घातलेले होते. म्हणून पुढें तो सरकारांत जाऊन परत आल्यावर त्याची छापण्यासाठीं शुद्ध नकल करणें जरूर होतें; आणि हें काम आमच्यावरच पडलें असतें तर ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यास आणखी किती महिने लागले असते कोणास ठाऊक ! पण .रा. रा. वामन गोपाळ जोशी, नारायण कृष्ण गोगटे, रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर, रामकृष्ण सदाशिव पिंपुटकर, आप्पाजी विष्णु कुळकर्णी वगैरे गृहस्थांनीं या कामीं हौसेनें मदत करून तें जलदीनें पुरें केलें याबद्दल त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत. तसेंच रा. रा. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांनीं, आणि विशेषेंकरून वेदशास्त्रसंपन्न दीक्षित काशीनाथशास्त्री लेले यांनींहि मुद्दाम मुंबईहून येथें येऊन, ग्रंथाची लेखी प्रत वाचण्याची तसदी घेतली आणि बऱ्याच उपयुक्त व मार्मिक सूचना केल्या याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहों. तथापि ग्रंथांतील मतांबद्दलची जबाबदारी सर्वस्वीं आमची आहे हें विसरतां कामा नये. ग्रंथ याप्रमाणें छापण्यास तयार झाला. पण लढाईमुळें कागदाची उणीव पडणार होती. ती मुंबईतील स्वदेशी कागदाच्या गिरणीचे मालक मेसर्स डी. पदमजी आणि सन यांनीं वेळेवर आमच्या मताप्रमाणें चांगला कागद पुरविल्यामुळें दूर झाली, व गीतेचा ग्रंथ चांगल्या स्वदेशी कागदावर छापावयास मिळाला. तथापि ग्रंथ छापतांना तो अजमासाबाहेर वाढल्यामुळें पुनः कागदाची उणीव पडली; व ती पुण्यांतील रे पेपर मिलच्या मालकांनीं भरून काढिली नसती, तर आणखी कांहीं महिने ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याची वाचकांस वाट पहावी लागली असती. म्हणून वरील दोन्ही गिरण्यांचे मालक यांचे आम्हींच नव्हे तर वाचकांनींहि आभार मानिले पाहिजेत. शेवटीं प्रुफें तपासण्याचें काम राहिलें. हें रा. रा. रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर, रा. रा. रामकृष्ण सदाशिव पिंपुटकर आणि रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत यांनीं पत्करिलें. त्यांतहि जागोजाग आलेले इतर ग्रंथांचे उल्लेख बरोबर आहेत कीं नाहींत हें तपासण्याचें व कोठें कांहीं

व्यंग राहिलें असल्यास तें दाखविण्याचें काम रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत यांनीं एकटयांनींच केलेलें आहे. अर्थात् यांच्या मदतीखेरीज हा ग्रंथ इतक्या लवकर केवळ आमच्या हातूनच प्रसिद्ध होणें शक्य नव्हतें. म्हणून या सर्वांचे मनःपूर्वक येथें आभार मानिले पाहिजेत. सरतेशेवटीं चित्रशाळा छापखान्याचे मालक यांनीं हें काम काळजीनें व शक्य तेवढें लवकर छापून देण्याचें पत्करून त्याप्रमाणें तडीस नेल्याबद्दल त्यांचेहि आभार मानणें जरूर आहे. शेतांत पीक आलें तरी त्याचें अन्न तयार होऊन खाणाराच्या मुखांत पडेपर्यंत अनेक लोकांच्या साहाय्याची जशी अपेक्षा लागत्ये तद्वतच कांहीं अंशीं ग्रंथकाराची — निदानपक्षीं आमची तरी — स्थिति आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. म्हणून वरील प्रकारें आम्हांस साहाय्य करणाऱ्या सर्व लोकांचे — त्यांचीं नांवें वर आलेलीं असोत वा नसोत — आम्ही पुनः एकवार आभार मानून हीं प्रस्तावना संपवितों.

प्रस्तावना संपली. आतां ज्या विषयाच्या विचारांत आज पुष्कळ वर्षे घालविलीं व ज्याच्या नित्य सहवासानें व चिंतनानें मनाचें समाधान होऊन आनंद होत गेला, तो विषय ग्रंथरूपानें हातानिराळा होणार म्हणून वाईट वाटत असलें तरी हे विचार — साधल्यास सव्याज, नाहींपेक्षां निदान जसेच्या तसे — पुढील पिढींतील लोकांस देण्यासाठींच आम्हांस प्राप्त झाले असल्यामुळें वैदिक धर्मांतील राजगुह्याचा हा परीस "उत्तिष्ठत! जाग्रत! प्राप्य वरान्निबोधत!" — उठा! जागे व्हा! आणि (भगवंतांनीं दिलेले) हे वर समजून घ्या! — या कठोपनिषदांतील मंत्रानें (कठ. ३.१४) प्रेमोदकपूर्वक आम्ही होतकरू वाचकांच्या हवालीं करितों. यांतच कर्माकर्माचें सर्व बीज आहे; आणि या धर्माचें स्वल्पाचरणहि मोठ्या संकटांतून सोडवितें, असें खुद्द भगवंताचेंच निश्चयपूर्वक आश्वासन आहे. यापेक्षां आणखी जास्त काय पाहिजे? "केल्याविण कांहीं होत नाहीं" हा सृष्टीचा नियम लक्षांत आणून तुम्ही मात्र निष्कामबुद्धीनें कर्ते व्हा म्हणजे झालें.' निव्वळ स्वार्थपरायण बुद्धीनें संसार करून थकल्याभागल्या लोकांच्या कालक्रमणार्थ, किंवा संसार सोडून देण्याची तयारी म्हणूनहि, गीता सांगितलेली नसून संसारच मोक्षदृष्ट्या कसा केला पाहिजे व मनुष्यमात्राचें संसारांतलें खरें कर्तव्य काय याचा तात्त्विकदृष्ट्या उपदेश करण्यासाठीं गीताशास्त्राची प्रवृत्ति झालेली आहे. म्हणून पूर्व वयांतच गृहस्थाश्रमाचें किंवा संसाराचें हें प्राचीन शास्त्र जितक्या लवकर समजून घेणें शक्य असेल तितक्या लवकर प्रत्येकानें समजून घेतल्याखेरीज राहूं नये, एवढीच आमची शेवटीं विनंति आहे.

पुणें, अधिक वैशाख शके १८३७. **बाळ गंगाधर टिळक.**

गीतारहस्याचें पुनर्मुद्रण.

गेल्या अधिक वैशाखांत छापलेल्या गीतारहस्याच्या सर्व प्रती संपल्या तरी त्याबद्दलची मागणी शिल्लक राहिल्यामुळें तो आतां यथापूर्व पुनः छापून काढिला आहे. ग्रंथावर लोकांची टीका येण्यास आतां कोठें नुक्ती सुरवात झाली आहे. अद्याप याव्या तितक्या सूचना आमच्याकडे आलेल्या नाहींत. म्हणून प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणें या पुनः छापलेल्या प्रतींत सुधारणा करणें झालें नाहीं. पहिल्या छापलेल्या प्रतींत जीं अशुद्धें होतीं तेवढीं नीट करून दोन चार ठिकाणीं झालेल्या चुका दुरुस्त केल्या आहेत. उदाहरणार्थ, पृष्ठ १८ यांत ज्ञानेश्वरींतील गीता-विभागाच्या अध्यायांसंबंधाची चूक ह. भ. प. विष्णुबुवा जोग यांनीं नजरेस आणिली ती दुरुस्त केली आहे; पृष्ठ २३९ वरील श्लोकाचें भाषांतर सुधारून घेतलें आहे; पृष्ठ ५४२ यांत प्रद्युम्न–अनिरुद्धांबद्दलचे चुकलेले शब्द बदलून घेतले आहेत; पृष्ठ ५७४ वरील बौद्ध धर्माबद्दलचा मजकूर जरा संदिग्ध होता तो स्पष्ट केला आहे; आणि पुढें पृष्ठ ६३० मध्यें 'सर्वतःसंप्लुतोदके' हें एक पद पाहिजे असतां त्याचीं दोन पदें चुकीनें पडलीं होतीं तीं एकत्र करून घेतलीं आहेत. याखेरीज दुसऱ्या महत्त्वाच्या सुधारणा केलेल्या नाहींत. बाकी ग्रंथ पूर्वीप्रमाणेंच पंक्तिशः व पृष्ठशः छापलेला आहे. तथापि पुनः छापतांना दुसऱ्या कांहीं छापखान्याच्या नवीन चुका झाल्या नसतील असें नाहीं. परंतु ग्रंथ घाईनें तीन ठिकाणीं छापून काढावयाचा असल्यामुळें यापेक्षां विशेष काळजी घेणें शक्य नव्हतें. किंबहुना चित्रशाळा, जगद्धितेच्छु आणि वैद्यकपत्रिका या तीनहि छापखान्यांच्या मालकांनीं एक महिन्याचे आंत जलदीनें हें काम पुरें करून दिलें हीच विशेष गोष्ट होय, व त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहों. तसेंच ग्रंथाला लागेल तेवढा कागद मुंबईच्या बाजारांत एकराशी हल्लीं मिळेना; व ही उणीव येथील रे पेपरमिलचे मालक यांनीं जर भरून काढिली नसती तर हें पुनर्मुद्रण आणखी चारपांच महिने तरी लांबणीवर पडलें असतें. म्हणून आम्हींच नव्हे तर ग्राहकांनींहि रे पेपर-मिलच्या मालकांचे आभार मानिले पाहिजेत. देशांतल्या देशांत गिरण्या असल्या म्हणजे लोकांची कशी व किती सोय होते याचें हें एक लहानसें उदाहरण आहे.

पुणें, श्रावण शके १८३७. बाळ गंगाधर टिळक.

गीतारहस्याची सामान्य अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठें.
मुखपृष्ठ व अर्पणपत्रिका	१– ३
प्रस्तावना	५– १५
गीतारहस्याची सामान्य अनुक्रमणिका...	१७
गीतारहस्यांतील विषयांची प्रकरणशः अनुक्रमणिका	१९– २८
संक्षित चिन्हांचा खुलासा वगैरे	२९– ३१
गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र	१–५०४
गीतेचें बहिरंगपरीक्षण	५०५–५८८
गीतेच्या भाषान्तराचा उपोद्घात	५९१–५९२
गीतेच्या अध्यायांतील विषयांची श्लोकवार अनुक्रमणिका ...	५९३–६००
श्रीमद्भगवद्गीता–मूळ श्लोक, मराठी भाषान्तर व टीपा ...	६०१–८५४
शुद्धिपत्र	८५५–८५६

गीतारहस्यांतील विषयांची प्रकरणशः अनुक्रमणिका.

प्रकरण पहिलें — विषयप्रवेश.

श्रीमद्भगवद्गीतेची योग्यता — गीतेंतील अध्यायपरिसमाप्तिसूचक संकल्प — गीताशब्दार्थ — दुसऱ्या अनेक गीतांचें वर्णन, आणि त्यांचें व योगवासिष्ठादिकांचें गौणत्व — ग्रंथपरीक्षणाचे प्रकार — भगवद्गीतेचे अर्वाचीन बहिरंगपरीक्षक — महाभारतकारांनीं सांगितलेलें गीतातात्पर्य — प्रस्थानत्रयी व तिजवरील सांप्रदायिक भाष्यें — तदनुरूप गीतातात्पर्य — श्रीशंकराचार्य — मधुसूदन — तत्त्वमसि — पैशाचभाष्य — रामानुजाचार्य — मध्वाचार्य — वल्लभाचार्य — निंबार्क — श्रीधरस्वामी — ज्ञानेश्वर — सर्वांच्या दृष्टि सांप्रदायिक — सांप्रदायिक दृष्टि सोडून ग्रंथतात्पर्य काढण्याची रीति — सांप्रदायिक दृष्टीनें तिची उपेक्षा — गीतेचा उपक्रमोपसंहार — परस्परविरुद्ध नीतिधर्मांची कचाटी व त्यांत होणारा कर्तव्यधर्ममोह — तन्निवारणार्थ गीतोपदेश.... पृ.१-२८.

प्रकरण दुसरें — कर्मजिज्ञासा.

कर्तव्यमूढतेचीं दोन इंग्रजी उदाहरणें — महाभारताचें या दृष्टीनें महत्त्व — अहिंसाधर्म व त्याचे अपवाद — क्षमा व क्षमेचे अपवाद — आमच्या शास्त्रांतील सत्यानृतविवेक — इंग्रजी नीतिशास्त्रांतील विवेकाशीं त्याची तुलना — आमच्या शास्त्रकारांच्या दृष्टीनें श्रेष्ठत्व व महत्त्व — प्रतिज्ञापालन व तन्मर्यादा — अस्तेय व तदपवाद — 'मरण्यापेक्षां जगणें श्रेयस्कर' याचे अपवाद — आत्मसंरक्षण — माता, पिता, गुरु वगैरे पूज्य पुरुषांसंबंधीं कर्तव्यें व त्यांचे अपवाद — काम, क्रोध व लोभ यांच्या निग्रहाचें तारतम्य — धैर्यादि गुणांचे प्रसंग व देशकालादि मर्यादा — आचाराचें तारतम्य — धर्माधर्मांचें सूक्ष्मत्व व गीतेची अपूर्वता.... ...पृ.२९-५१.

प्रकरण तिसरें — कर्मयोगशास्त्र.

कर्मजिज्ञासेचें महत्त्व, गीतेचा प्रथमाध्याय आणि कर्मयोगशास्त्राची अवश्यकता — कर्म शब्दाचा अर्थनिर्णय — मीमांसकांचा कर्मविभाग — योग शब्दाचा अर्थनिर्णय — गीतेंत योग=कर्मयोग, आणि तोच प्रतिपाद्य — कर्माकर्माचे पर्याय शब्द — शास्त्रीय प्रतिपादनाचे आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक असे तीन

पंथ — हे पंथ होण्याचें कारण — कोंटचें मत — गीतेप्रमाणें अध्यात्मदृष्टि श्रेष्ठ — धर्म शब्दाचे दोन अर्थ, पारलौकिक व व्यावहारिक — चातुर्वर्ण्यादि धर्म — जगाचें धारण करितो म्हणून धर्म — चोदनालक्षण धर्म — धर्माधर्मनिर्णयार्थ सामान्य नियम — 'महाजनो येन गतः स पंथाः' व त्यांतील दोष — 'अति सर्वत्र वर्जयेत्' व त्याचा अपुरेपणा — अविरोधानें धर्मनिर्णय — कर्मयोगशास्त्राचें काम. ... ...पृ.५२-७४.

प्रकरण चवथें — आधिभौतिक सुखवाद.

स्वरूपप्रस्ताव — धर्माधर्मनिर्णायक तत्त्वें — चार्वाकाचा निव्वळ स्वार्थ — हॉब्सचा दूरदर्शी स्वार्थ — स्वार्थबुद्धीप्रमाणेंच परोपकारबुद्धिहि नैसर्गिक — याज्ञवल्क्याचा आत्मार्थ — स्वार्थपरार्थोभयवाद ऊर्फ शहाणा स्वार्थ — त्यावरील आक्षेप — परार्थप्रधानपक्ष — पुष्कळांचें पुष्कळ सुख — त्यावरील आक्षेप — पुष्कळांचें पुष्कळ हित कोण व कसें ठरविणार — कर्मापेक्षां कर्त्याच्या बुद्धीचें महत्त्व — परोपकार कां करावा — मनुष्यजातीची पूर्णावस्था — श्रेय व प्रेय — सुखदुःखाचें अनित्यत्व व नीतिधर्माचें नित्यत्व. ... ... पृ. ७५-९४

प्रकरण पांचवें — सुखदुःखविवेक.

सुखार्थ प्रत्येकाची प्रवृत्ति — सुखदुःखांचें लक्षण व भेद — सुख स्वतंत्र का दुःखाभावरूप — संन्यासमार्गाचें मत — त्याचें खंडन — गीतेचा सिद्धान्त — सुख व दुःख हे दोन स्वतंत्र भाव — इहलोकीं प्राप्त होणारे सुखदुःखविपर्यय — संसारांत सुख अधिक का दुःख अधिक — पाश्चिमात्य सुखाधिक्यवाद — मनुष्य आत्महत्या करीत नाहीं एवढ्यावरून संसाराचें सुखमयत्व सिद्ध होत नाहीं — सुखेच्छेची अनावर वाढ — सुखेच्छा सुखोपभोगानें तृप्त होण्याची अशक्यता — म्हणून संसारांत दुःखाधिक्य — तदनुकूल आमच्या शास्त्रकारांचा सिद्धान्त — शोपेनहौएरचें मत — असंतोषाचा उपयोग — त्याचे दुष्परिणाम टाळण्याचा उपाय — सुखदुःखानुभवाची आत्मवशता, व फलाशेचें लक्षण — फलाशात्यागानेंच दुःखनिवारण होतें म्हणून कर्मत्यागनिषेध — इंद्रियनिग्रहाची मर्यादा — कर्मयोगाची चतुःसूत्री — शारीरिक म्हणजे आधिभौतिक सुखाचें पशुधर्मत्व — आत्मप्रसादज म्हणजे आध्यात्मिक सुखाचें श्रेष्ठत्व व नित्यत्व — या दोन्ही सुखांची जोड हेंच कर्मयोगदृष्ट्या परम साध्य — विषयोपभोगसुख अनित्य व परमसाध्य होण्यास अयोग्य — आधिभौतिक सुखवादाची अपूर्तता. ... ... पृ. ९५-१२१.

प्रकरण सहावें — आधिदैवतपक्ष व क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार.

पाश्चिमात्य सदसद्विवेकदेवतापक्ष — तत्सदृश मनोदेवतेसंबंधानें आमच्या ग्रंथांतील वचनें — आधिदैवतपक्षावर आधिभौतिकपक्षाचे आक्षेप — संवय व अभ्यास यामुळें कार्याकार्यनिर्णय लवकर होतो — सदसद्विवेक ही निराळी शक्ति नाहीं — अध्यात्मपक्षाचे आक्षेप — मनुष्यदेहाचा बडा कारखाना — कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें यांचे व्यापार — मन व बुद्धि यांचीं पृथक् पृथक् कामें — व्यवसायात्मक व वासनात्मक बुद्धि यांजमधील भेद व संबंध — व्यवसायात्मक बुद्धि एकच पण सात्त्विकादि भेदानें तीन प्रकारची — सदसद्विवेक बुद्धि त्यांतच येते, निराळी नाहीं — क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार व क्षराक्षरविचार यांचें स्वरूप व कर्मयोगाशीं संबंध — क्षेत्रशब्दार्थ — क्षेत्रज्ञाचें म्हणजे आत्म्याचें अस्तित्व — क्षराक्षरविचाराची प्रस्तावना. पृ. १२२-१३६.

प्रकरण सातवें — कापिलसांख्यशास्त्र किंवा क्षराक्षरविचार.

क्षराक्षरविचार करणारीं शास्त्रें — काणादांचा परमाणुवाद — कापिलसांख्य — सांख्यशब्दार्थ — कापिलसांख्यावरील ग्रंथ — सत्कार्यवाद — जगाचें मूळ द्रव्य किंवा प्रकृति एकच — सत्त्व, रज व तम हे तिचे तीन गुण — त्रिगुणाची साम्यावस्था व अन्योन्य लटपटीनें नाना पदार्थांची उत्पत्ति — प्रकृति अव्यक्त, अखंड, एकजिनसी व अचेतन — अव्यक्तापासून व्यक्त — प्रकृतीपासूनच मन व बुद्धि — हेकेलचें जडाद्वैत व आत्म्याची प्रकृतीपासून उत्पत्ति सांख्यशास्त्रास मान्य नाहीं — प्रकृति व पुरुष हीं दोन स्वतंत्र तत्त्वें — पैकीं पुरुष अकर्ता, निर्गुण व उदासीन असून सर्व कर्तृत्व प्रकृतीचें — दोहोंच्या संयोगानें सृष्टीचा पसारा — प्रकृति व पुरुष यांमधील भेद ओळखिल्यानें कैवल्याची म्हणजे मोक्षाची प्राप्ति — मोक्ष कोणाचा, प्रकृतीचा का पुरुषाचा — सांख्यांचे असंख्य, व वेदान्त्यांचा एक पुरुष — त्रिगुणातीतावस्था — सांख्यांच्या व तत्सदृश गीतेच्या सिद्धान्तांतील भेद. ... ...पृ.१४७-१६५.

प्रकरण आठवें — विश्वाची उभारणी व संहारणी.

प्रकृतीचा पसारा — ज्ञानविज्ञानलक्षण — निरनिराळे सृष्ट्युत्पत्तिक्रम व त्यांची अखेरची एकवाक्यता — अर्वाचीन उत्क्रांतिवादाचें स्वरूप आणि सांख्यांच्या गुणोत्कर्षतत्त्वाशीं त्याचें सादृश्य — गुणोत्कर्षाचें किंवा गुणपरिणामवादाचें निरूपण — प्रकृतीपासून प्रथम व्यवसायात्मक बुद्धीची व पुढें अहंकाराची उत्पत्ति — त्यांचे त्रिधात अनंत भेद — अहंकारापासून पुढें सेंद्रिय सृष्टींतील मनासह अकरा व निरिं-

द्रिय सृष्टींतील तन्मात्ररूपी पांच तत्त्वें यांची उत्पत्ति — तन्मात्रें पांचच कां व सूक्ष्मेंद्रियें अकराच कां याचें कारण — सूक्ष्म सृष्टीपासून स्थूल विशेष — पंचवीस तत्त्वांचा ब्रह्मांडवृक्ष — अनुगीतेंतील ब्रह्मवृक्ष व गीतेंतील अश्वत्थवृक्ष — पंचवीस तत्त्वांचें वर्गीकरण करण्याच्या सांख्य व वेदान्ती यांच्या भिन्न तऱ्हा — त्यांचें कोष्टक — स्थूल पंचमहाभूतांच्या उत्पत्तीबद्दलचा वेदान्तग्रंथांतून वर्णिलेला क्रम — आणि पुढें पंचीकरणानें सर्व स्थूल पदार्थ — उपनिषदांतील त्रिवृत्करणाशीं त्याची तुलना — सजीव सृष्टि व लिंगशरीर — वेदान्तांतील लिंगशरीर व सांख्यांचें लिंगशरीर यांतील भेद — बुद्धीचे भाव व वेदान्तांतील कर्म — प्रलय — उत्पत्तिप्रलयकाल — कल्पयुगमान — ब्रह्मदेवाची दिवसरात्र व त्याचें एकंदर आयुष्य — इतर सृष्ट्युत्पत्तिक्रमाशीं विरोध व एकवाक्यता. ... ...पृ. १६६-१९२.

प्रकरण नववें — अध्यात्म.

प्रकृति व पुरुष या द्वैतावर आक्षेप — दोहोंपलीकडच्याचा विचार करण्याची पद्धत — दोहोंच्याहि पलीकडला एकच परमात्मा किंवा पर पुरुष — प्रकृति (जगत्), पुरुष (जीव) व परमेश्वर ही त्रयी — गीतेंत वर्णिलेलें परमेश्वरस्वरूप — व्यक्त किंवा सगुण रूप व त्याचें गौणत्व — अव्यक्त पण मायेनें व्यक्त होणारा — अव्यक्ताचेच सगुण, निर्गुण व सगुणनिर्गुण असे तीन भेद — तत्सदृश उपनिषदांतील वर्णनें — उपनिषदांत उपासनेसाठीं सांगितलेल्या विद्या व प्रतीकें — त्रिविध अव्यक्त रूपांत निर्गुणच श्रेष्ठ (पृ. २०८) — वरील सिद्धान्तांची शास्त्रीय उपपत्ति — निर्गुण व सगुण यांचे गहन अर्थ — अमृतत्वाची स्वभावसिद्ध कल्पना — सृष्टिज्ञान कसें व कशाचें होतें — ज्ञानक्रियेचें वर्णन व नामरूपांची व्याख्या — नामरूपांचा देखावा व वस्तुतत्त्व — सत्याची व्याख्या — नामरूपें विनाशी म्हणून असत्य व वस्तुतत्त्व नित्य म्हणून सत्य — वस्तुतत्त्व तेंच अक्षरब्रह्म व नामरूपें ही माया — सत्य व मिथ्या या शब्दांचे वेदान्तांतील अर्थ — आधिभौतिक शास्त्रांची नामरूपात्मकता (पृ. २१८) — विज्ञानवाद वेदान्तास ग्राह्य नाहीं — मायावादाचें प्राचीनत्व — नामरूपानें आच्छादिलेल्या नित्य ब्रह्माचें व शारीर आत्म्याचें स्वरूप एकच — दोहोंसहि चिद्रूपी कां म्हणतात — ब्रह्मात्मैक्य म्हणजे 'पिंडीं तें ब्रह्मांडीं' — ब्रह्मानंद — मीपणाचें मरण — तुरीयावस्था किंवा निर्विकल्प समाधि — अमृतत्वसीमा व मरणाचें मरण (पृ. २३१) — द्वैतवादाचा उद्भव — गीता व उपनिषदें दोन्ही अद्वैत वेदान्तच प्रतिपादन करितात — सगुण मायेचा निर्गुणांत कसा उद्भव होतो — विवर्तवाद व गुणपरिणामवाद — जगत्, जीव व परमेश्वर यांच्याबद्दलचे अध्यात्मशास्त्राचे संक्षिप्त सिद्धान्त (पृ.

२४१)—ब्रह्माचें सत्यानृतत्व—ॐ तत्सत् व इतर ब्रह्मनिर्देश—जीव परमेश्वराचा 'अंश' कसा—परमेश्वर दिक्कालानें अमर्यादित (पृ.२४५)—अध्यात्मशास्त्राचा शेवटचा सिद्धान्त—देहेंद्रियांत मुरलेली साम्यबुद्धि—मोक्षस्वरूप व सिद्धावस्थेचें वर्णन (पृ. २४८)—ऋग्वेदांतील नासदीय सूक्ताचें सार्थ विवरण—पूर्वापरप्रकरण-संगति. ... ... पृ.१९३-२५६

प्रकरण दहावें—कर्मविपाक व आत्मस्वातंत्र्य.

मायासृष्टि व ब्रह्मसृष्टि—देहाचे कोश व कर्माश्रयीभूत लिंगशरीर—कर्म, नामरूपें व माया यांचा परस्पर संबंध—कर्माची व मायेची व्याख्या—मायेचें मूळ अगम्य म्हणून माया परतंत्र असली तरी अनादि—मायात्मक प्रकृतीचा पसारा किंवा सृष्टि हेंच कर्म—म्हणून कर्महि अनादि—कर्माची अखंड खटाटोप—परमेश्वर त्यांत हात न घालितां कर्मांप्रमाणेंच फल देतो (पृ. २६४)—कर्मबंधाची चिकाटी व प्रवृत्तिस्वातंत्र्यवादाची प्रस्तावना—कर्मविभाग; संचित, प्रारब्ध व क्रियमाण—'प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः'—मीमांसकांचा नैष्कर्म्यसिद्धिवाद वेदान्ताला अग्राह्य—कर्मबंधांतून ज्ञानाखेरीज सुटका नाहीं—ज्ञान शब्दाचा अर्थ—ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास शारीर आत्मा स्वतंत्र आहे (पृ. २७९)—पण कर्म करण्याचीं साधनें त्याजवळ स्वतःचीं नसल्यामुळें तितक्यापुरता परावलंबी—मोक्षप्राप्त्यर्थ आचरिलेलें स्वल्प कर्महि फुकट जात नाहीं—म्हणून केव्हांना केव्हां तरी दीर्घोद्योगानें खास सिद्धि—कर्मक्षयाचें स्वरूप—कर्में सुटत नाहींत, फलाशा सोडा—कर्माचें बंधकत्व मनांत आहे, कर्मांत नाहीं—म्हणून ज्ञान केव्हांहि होवो, त्यापासून मोक्ष हेंच फल—तथापि त्यांतले त्यांतहि अंतकाळचें महत्त्व (पृ. २८६)—कर्मकांड व ज्ञानकांड—श्रौतयज्ञ व स्मार्तयज्ञ—कर्मपर गार्हस्थ्यवृत्ति—ज्ञानयुक्त आणि ज्ञानविरहित असे तिचेच दोन प्रकार—त्याप्रमाणें निरनिराळ्या गति—देवयान व पितृयाण—कालवाचक का देवतावाचक—तिसरी नरकाची गति—जीवन्मुक्तावस्थेचें वर्णन. ... ... पृ.२५७-२९७.

प्रकरण अकरावें—संन्यास व कर्मयोग.

संन्यास व कर्मयोग यांपैकीं श्रेष्ठ मार्ग कोणता असा अर्जुनाचा प्रश्न—या पंथासारखेच पाश्चिमात्य पंथ—संन्यास व कर्मयोग यांचे पर्याय शब्द—पैकीं संन्यास शब्दाचा अर्थ—कर्मयोग संन्यासमार्गाचें अंग नसून दोन्ही स्वतंत्र—टीकाकारांनीं यासंबंधानें केलेली घालमेल—या दोन मार्गांपैकीं कर्मयोगच श्रेष्ठ असा

गीतेचा स्पष्ट सिद्धान्त—संन्यासमार्गीय टीकाकारांनीं केलेला विपर्यास—त्यावर उत्तर—अर्जुनास अज्ञानी मानितां येत नाहीं (पृ. ३०९)—कर्मयोगच श्रेष्ठ कां याबद्दल गीतेंत सांगितलेलीं कारणें—आचार अनादि कालापासून द्विविध, म्हणून श्रेष्ठत्वाचा निर्णय करण्यास अनुपयोगी—जनकाच्या तीन व गीतेंतील दोन निष्ठा—कर्में बंधक म्हटल्यानें सोडावींच असें सिद्ध होत नाहीं, फलाशा सोडिल्यानें निर्वाह होतो—कर्म सोडणें अशक्य—कर्म सोडिलें तर खावयाला देखील मिळणार नाहीं—ज्ञानोत्तर स्वतःचें कर्तव्य न राहिलें, किंवा वासनाक्षय झाला, तरी कर्म सुटत नाहीं—म्हणून निःस्वार्थबुद्धीनें ज्ञानोत्तर कर्म करणें अवश्य—भगवंतांचें व जनकाचें उदाहरण—फलाशात्याग, वैराग्य व कर्मोत्साह (पृ. ३२६)—लोकसंग्रह व त्याचें लक्षण—हेंच ब्रह्मज्ञानाचें खरें पर्यवसान—तथापि तो लोकसंग्रहहि चातुर्वर्ण्य-व्यवस्थेप्रमाणें व निष्काम (पृ. ३३४)—स्मृतिग्रंथांत वर्णिलेला चार आश्रमांचा आयुष्यक्रमणाचा मार्ग—गृहस्थाश्रमाचें महत्त्व—भागवतधर्म—भागवत व स्मार्त यांचें मूळचे अर्थ—गीतेंत कर्मयोग म्हणजे भागवतधर्मच प्रतिपाद्य—गीतेंतील कर्मयोग व मीमांसकांचा कर्ममार्ग यांमधील भेद—स्मार्त संन्यास व भागवत संन्यास यांतील भेद—दोहोंची एकवाक्यता—मनुस्मृतींतील वैदिक कर्मयोग व भागवत धर्म यांचें प्राचीनत्व—गीतेंतील अध्यायसमाप्तिसूचक संकल्पाचा अर्थ—गीतेची अपूर्वता व प्रस्थानत्रयीच्या तीन भागांची सार्थकता (पृ.३५०)—संन्यास (सांख्य) व कर्मयोग (योग) या दोन मार्गांतील भेदाभेदाचें कोष्टकरूपानें संक्षिप्त निरूपण—आयुष्य-क्रमणाचे निरनिराळे मार्ग—सर्वांत कर्मयोगच श्रेष्ठ असा गीतेचा सिद्धान्त—तत्प्रतिपादक ईशावास्योपनिषदांतील मंत्र—त्यावरील शांकरभाष्याचा विचार—मनु व इतर स्मृतींतील ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक वचनें. ... ...पृ. २९८–३६३.

प्रकरण बारावें—सिद्धावस्था व व्यवहार.

समाजाची पूर्णावस्था—पूर्णावस्थेंत सर्वच स्थितप्रज्ञ—नीतीची परमावधि—पाश्चिमात्य स्थितप्रज्ञ—स्थितप्रज्ञाची विधिनियमांपलीकडची स्थिति—कर्मयोगी स्थितप्रज्ञाचें वर्तन हीच परम नीति—पूर्णावस्थेंतील परमावधीची नीति व लोभी समाजांतील नीति यांमधील भेद—दासबोधांतील उत्तम पुरुषाचें वर्णन—परंतु या भेदानें नीतिधर्माचें नित्यत्व कमी होत नाहीं (पृ. ३७६)—स्थितप्रज्ञ हे भेद कोणत्या धोरणावर करितो—समाजाचें श्रेय, कल्याण किंवा सर्वभूतहित—तथापि या बाह्य धोरणापेक्षां साम्यबुद्धिच श्रेष्ठ—पुष्कळांचें पुष्कळ हित व साम्यबुद्धि या तत्त्वांची तुलना—साम्यबुद्धीनें जगांतील वागणूक—परोपकार आणि स्वतःचा

योगक्षेम — आत्मौपम्यबुद्धि — तिचें व्यापकत्व, महत्त्व व उपपत्ति — 'वसुधैव कुटुंबकम्' (पृ. ३८९) — बुद्धि सम झाली तरी पात्रापात्रविचार सुटत नाहीं — निर्वैर म्हणजे निष्क्रिय किंवा निष्प्रतिकार नव्हे — जशास तसें — दुष्टनिग्रह — देशाभिमान, कुलाभिमान इत्यादिकांची उपपत्ति — देशकालमर्यादापरिपालन व आत्मसंरक्षण — ज्ञानी पुरुषाचें कर्तव्य — लोकसंग्रह व कर्मयोग — विषयसमारोप — स्वार्थ, परार्थ व परमार्थ. ... ...पृ. ३६४-४०३.

प्रकरण तेरावें — भक्तिमार्ग.

निर्गुण ब्रह्मस्वरूपाची सामान्य अल्प बुद्धीच्या मनुष्यास दुर्बोधता — ज्ञानप्राप्तीचीं साधनें, श्रद्धा व बुद्धि — दोहोंची परस्परापेक्षा — श्रद्धेनें व्यवहारसिद्धि — श्रद्धेनें परमेश्वराचें ज्ञान झालें तरी निर्वाह लागत नाहीं — तें मनांत उतरण्यास निरतिशय व निर्हेतुक प्रेमानें परमेश्वराचें चिंतन करावें लागतें — याचेंच नांव भक्ति — सगुण अव्यक्ताचें चिंतन कष्टमय व दुर्घट — म्हणून उपासनेस प्रत्यक्ष वस्तु पाहिजे — ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग परिणामीं एकच — तथापि ज्ञानाप्रमाणें भक्ति ही निष्ठा होऊं शकत नाहीं — परमेश्वराचें भक्तीसाठीं घेतलेलें प्रेमगम्य व प्रत्यक्ष रूप — प्रतीकशब्दार्थ — राजविद्या व राजगुह्य या शब्दांचे अर्थ — गीतेंतील प्रेमळपणा (पृ. ४१६) — परमेश्वराच्या अनेक विभूतींपैकीं कोणतेंहि प्रतीक होईल — अनेकांचीं अनेक प्रतीकें व त्यांपासून होणारा अनर्थ — तो टाळण्याचा मार्ग — प्रतीक व प्रतीकासंबंधी भावना यांमधील भेद — प्रतीक कोणतेंहि असो, भावनेप्रमाणें फल — निरनिराळ्या देवतांची उपासना — त्यांतहि फलदाता एकच परमेश्वर, देवता नव्हे — कोणत्याहि देवतेस भजा, तें परमेश्वराचेंच अविधिपूर्वक भजन होतें — या दृष्टीनें गीतेंतील भक्तिमार्गाचें श्रेष्ठत्व — श्रद्धा व प्रेम यांची शुद्धाशुद्धता — क्रमशः उद्योगानें सुधारणा व अनेक जन्मांअंतीं सिद्धि — ज्याला ना श्रद्धा ना बुद्धि तो बुडाला — बुद्धीनें व भक्तीनें अखेर एकच अद्वैतब्रह्मज्ञान प्राप्त होतें (पृ. ४२७) — कर्मविपाकप्रक्रियेंतील व अध्यात्मांतील सर्व सिद्धान्त भक्तिमार्गांतहि कायम रहातात — उदाहरणार्थ गीतेंतील जीव व परमेश्वर यांचें स्वरूप — तथापि या सिद्धान्तांत कधीं कधीं शब्दभेद होतो — उदाहरणार्थ कर्म म्हणजे आतां परमेश्वरच झाला — ब्रह्मार्पण व कृष्णार्पण — तथापि अर्थाचा अनर्थ होत असेल तर शब्दभेदहि करीत नाहींत — गीताधर्मांत घातलेली श्रद्धा व ज्ञान यांची जोड — भक्तिमार्गांत संन्यासधर्माची अपेक्षा नाहीं — भक्तीचा व कर्माचा विरोध नाहीं — भगवद्भक्त व लोकसंग्रह — स्वकर्मानेंच भगवंताचें यजनपूजन — ज्ञानमार्ग त्रैवर्णिक तर भक्तिमार्ग स्त्रीशूद्रादि सर्वांस मो-

कळा — अंतकालींहि परमेश्वरास अनन्य भावानें शरण गेल्यानें मुक्ति — गीतेंतील धर्माचें इतर सर्व धर्मापेक्षां श्रेष्ठत्व ... ... पृ. ४०४–४३९.

प्रकरण चवदावें — गीताध्यायसंगति.

विषयप्रतिपादनाच्या दोन पद्धति — शास्त्रीय व संवादात्मक — संवादात्मक पद्धतींतील दोष व गुण — गीतेचा प्रारंभ — प्रथमाध्याय — द्वितीयाध्यायांत 'सांख्य' आणि 'योग' या दोन मार्गांपासूनच सुरुवात — तीन, चार व पांच या अध्यायांतील कर्मयोगाचें विवेचन — कर्मापेक्षां साम्यबुद्धि श्रेष्ठ — कर्म सुटणें अशक्य — सांख्य-निष्ठेपेक्षां कर्मयोग श्रेयस्कर — साम्यबुद्धिप्राप्त्यर्थ इंद्रियनिग्रहाची अवश्यकता — सहाव्या अध्यायांतील इंद्रियनिग्रहाचें साधन — कर्म, भक्ति व ज्ञान असे गीतेचे तीन स्वतंत्र विभाग करणें योग्य नाहीं — ज्ञान व भक्ति हीं कर्मयोगांतील साम्य बुद्धीचीं साधनें होत — म्हणून त्वं तत् असि अशाहि षडध्याया होत नाहींत — सातव्या अध्यायापासून बाराव्यापर्यंत ज्ञानविज्ञानाचें विवेचन कर्मयोगसिद्ध्यर्थच आहे, स्वतंत्र नव्हे — सातपासून बारा अध्यायांचें तात्पर्य — या अध्यायांतूनहि भक्ति व ज्ञान हीं गीतेंत पृथक् वर्णिलेलीं नसून एकमेकांत गुंफलेलीं आहेत, व त्यांस ज्ञानविज्ञान हें एकच नांव दिलेलें आहे — तेरापासून सतराव्या अध्यायापर्यंतचा सारांश — अठराव्यांतील उपसंहार कर्मयोगपरच आहे — म्हणून उपक्रमोपसंहारादि मीमांसकांच्या दृष्टीनें गीतेंत कर्मयोगच प्रतिपाद्य ठरतो — चतुर्विध पुरुषार्थ — अर्थ व काम धर्मानुसारी पाहिजेत — पण मोक्षाचा व धर्माचा विरोध नाहीं — गीतेचा संन्यासपर अर्थ कसा केला — सांख्य + निष्काम कर्म=कर्मयोग — गीतेंत नाहीं काय? — तथापि शेवटीं कर्मयोगच प्रतिपाद्य — संन्यासमार्गीयांस विनंति. ... पृ. ४४०–४६७.

प्रकरण पंधरावें — उपसंहार.

कर्मयोगशास्त्र व आचारसंग्रह यांतील भेद — वेदान्तानें नीतिशास्त्राची उपपत्ति लागत नाहीं अशी चुकीची समजूत — गीता तीच उपपत्ति सांगत आहे — गीताधर्माचें केवळ नीतिदृष्ट्या विवेचन — कर्मापेक्षां बुद्धि श्रेष्ठ — नकुलोपाख्यान — तत्सदृश ख्रिस्ती व बौद्ध सिद्धान्त — 'पुष्कळांचें पुष्कळ हित' व 'मनोदेवत' या दोन पाश्चिमात्य पक्षांशीं गीतेंतील साम्यबुद्धीची तुलना — पाश्चिमात्य आध्यात्मिक पक्षाशीं गीतेंतील उपपत्तीचें साम्य — कान्ट व ग्रीन यांचे सिद्धान्त — वेदान्त व नीति (पृ. ४८२) — नीतिशास्त्रांत निरनिराळे पंथ होण्याचें कारण, पिंडब्रह्मांडाच्या रचनेबद्दल मतभेद — गीतेच्या आध्यात्मिक उपपादनांतील महत्त्वाचा विशेष — मोक्ष, नीतिधर्म

व व्यवहार यांची एकवाक्यता — ख्रिस्ती संन्यासमार्ग — सुखहेतुक पाश्चिमात्य कर्ममार्ग — त्याची गीतेच्या कर्ममार्गाशीं तुलना — चातुर्वर्ण्यव्यवस्था व नीतिधर्म यांतील भेद — दुःखनिवारक पाश्चिमात्य कर्ममार्ग व निष्काम गीताधर्म (पृ. ४९४) — कर्मयोगाचा कलियुगांतील संक्षिप्त इतिहास — जैन व बौद्ध यति — शंकराचार्यांचे संन्यासी — मुसलमानी राज्य — भगवद्भक्त, संतमंडळ व रामदास — गीताधर्माचा जिवंतपणा — गीताधर्माची अभयता, नित्यता व समता — देवास प्रार्थना.... ... ... पृ. ४६८–५०४.

परिशिष्टप्रकरण — गीतेचें बहिरंगपरीक्षण.

गीता महाभारतांत योग्य कारणांसाठीं योग्य स्थळीं आली आहे; प्रक्षिप्त नव्हे. — **भाग १. गीता व महाभारत** यांचें कर्तृत्व — गीतेचें प्रस्तुतचें स्वरूप — महाभारताचें प्रस्तुतचें स्वरूप — महाभारतांत आलेले गीतेबद्दलचे सात उल्लेख — दोहोंमधील एकसारखे श्लोक व भाषासादृश्य — तसेंच अर्थसादृश्य — यावरून गीता व महाभारत हीं दोन्ही एकाच ग्रंथकाराचीं आहेत असें सिद्ध होतें. — **भाग २. गीता व उपनिषदें** यांची तुलना — शब्दसादृश्य व अर्थसादृश्य — गीतेंतील अध्यात्मज्ञान उपनिषदांतलेंच आहे — उपनिषदांतील व गीतेंतील मायावाद — उपनिषदांपेक्षां गीतेंतील विशेष — सांख्यज्ञान व वेदान्त यांची एकवाक्यता — व्यक्तोपासना किंवा भक्तिमार्ग — परंतु कर्मयोगमार्गाचें प्रतिपादन हा सर्वांत महत्त्वाचा विशेष. गीतेंतील इंद्रियनिग्रहार्थ सांगितलेला योग, पातंजलयोग व उपनिषदें. — **भाग ३. गीता व ब्रह्मसूत्रें** यांची पूर्वापरता — गीतेंत ब्रह्मसूत्रांचा स्पष्ट उल्लेख — ब्रह्मसूत्रांत 'स्मृति' या शब्दानें गीतेचा अनेकवार उल्लेख — दोन्ही ग्रंथांचा पौर्वापर्यविचार — ब्रह्मसूत्रें हल्लींच्या गीतेच्या समकालीन किंवा पूर्वीचीं आहेत, मागाहूनचीं नाहींत, — गीतेंत ब्रह्मसूत्रांचा उल्लेख येण्याचें एक सबळ कारण. — **भाग ४. भागवतधर्माचा उदय व गीता** — गीतेंतील भक्तिमार्ग वेदान्त, सांख्य व योग यांस धरून आहे — वेदान्ताचीं मतें गीतेंत मागाहून घातलेलीं नाहींत — वैदिक धर्माचें अत्यंत प्राचीन स्वरूप कर्मप्रधान — तदनंतर ज्ञानाचा म्हणजे वेदान्त, सांख्य व वैराग्य यांचा प्रादुर्भाव — दोहोंची एकवाक्यता प्राचीन कालींच झालेली — पुढें भक्तीचा उद्भव — म्हणून भक्तीची पूर्वोक्त मार्गांशीं पहिल्यापासूनच एकवाक्यता करण्याची अवश्यकता — हेंच भागवतधर्माचें अतएव गीतेचेंहि धोरण — गीतेंतील ज्ञानकर्मसमुच्चय उपनिषदांतला, पण भक्तीची जोड अधिक — भागवतधर्मावरील प्राचीन ग्रंथ, गीता व नारायणीयोपाख्यान — श्रीकृष्णाचा व

सात्वत किंवा भागवत धर्माच्या उदयाचा काल एकच — बुद्धापूर्वी सुमारें सात आठशें म्हणजे ख्रिस्तापूर्वी पंधराशें वर्षें — असें मानण्याचें कारण — न मानिल्यास होणारी अनवस्था — भागवतधर्माचें मूळ स्वरूप नैष्कर्म्यपर, नंतर भक्तिपर आणि शेवटीं विशिष्टाद्वैतपर — मूळ गीता ख्रिस्तापूर्वी सुमारें नऊशें वर्षांची. — **भाग ५. हल्लींच्या गीतेचा काल** — हल्लींचें महाभारत व हल्लींची गीता यांचा काल एकच — पैकीं हल्लींचें महाभारत भासाच्या, अश्वघोषाच्या, आश्वलायनाच्या अलेक्झांडरच्या, व मेषादिगणनेच्या पूर्वीचें पण बुद्धानंतरचें — म्हणून शकापूर्वी सुमारें पांचशें वर्षांचें — हल्लींची गीता कालिदास, बाणभट्ट, भासकवि, पुराणें व बौधायन यांच्या आणि बौद्ध धर्मांतील महायान पंथाच्याहि पूर्वीची, अर्थात शकापूर्वी पांचशें वर्षांची. — **भाग ६. गीता व बौद्ध ग्रंथ** — गीतेंतील स्थितप्रज्ञाच्या व बौद्ध अर्हताच्या वर्णनांमधलें साम्य — बौद्धधर्माचें स्वरूप व तत्पूर्वीच्या ब्राह्मणधर्मापासून त्याची उत्पत्ति — उपनिषदांतील आत्मवाद सोडून देऊन केवळ निवृत्तिपर आचाराचाच बुद्धानें स्वीकार केला आहे — या आचाराचीं बुद्धमतांप्रमाणें दृश्य कारणें, किंवा चार आर्य सत्यें — बौद्ध गार्हस्थ्यधर्म व वैदिक स्मार्तधर्म यांतील साम्य — हे सर्व विचार मूळ वैदिक धर्मांतलेच — तथापि महाभारत व गीता यांबद्दल पृथक् विचार करण्याचें कारण — मूळ अनात्मवादी निवृत्तिपर धर्मापासूनच पुढील भक्तिपर बौद्धधर्म निघण्याचा असंभव — महायान पंथाची उत्पत्ति — त्यांतील प्रवृत्तिपर भक्तिधर्म गीतेपासूनच घेतलेला आहे असें मानण्यास प्रमाणें — व त्यांवरून होणारा गीतेचा कालनिर्णय. — **भाग ७ गीता व ख्रिस्ती बायबल** — ख्रिस्ती धर्मांतून गीतेंत कोणतेंहि तत्त्व घेण्याचा असंभव — यहुदी धर्मांतून ख्रिस्ती धर्म स्वतंत्ररीत्या हळू हळू निघालेला नाहीं — तो कशामुळें उद्भवला याबद्दल जुन्या ख्रिस्ती पंडितांचीं मतें — एसीन पंथ व ग्रीक तत्त्वज्ञान — बौद्ध धर्माचें ख्रिस्ती धर्माशीं असलेलें विलक्षण साम्य — पैकीं बौद्ध धर्माचें प्राचीनत्व निःसंशय — बौद्ध यतींचा यहुदी लोकांच्या देशांत प्राचीन कालीं प्रवेश झाला होता याचा पुरावा — म्हणून ख्रिस्ती धर्मांतील तत्त्वें बौद्ध धर्मापासूनच म्हणजे पर्यायानें वैदिक धर्मापासून किंवा गीतेपासूनच घेतलेलीं असण्याचा पूर्ण संभव — त्यावरून सिद्ध होणारी गीतेची निःसंशय प्राचीनता ... ... **पृ. ५०५–५८८.**

गीतारहस्यांतील संक्षिप्त चिन्हांचा खुलासा, व संक्षिप्त चिन्हांनीं दाखविलेल्या ग्रंथांबद्दल माहिती.

अथर्व. अथर्ववेद. कांड, सूक्त आणि ऋचा या क्रमानें यापुढले आंकडे आहेत.

अष्टा. अष्टावक्रगीता. अध्याय व श्लोक. अष्टेकर आणि मंडळीची गीतासंग्रहाची प्रत.

ईश. ईशावास्योपनिषत्. आनंदाश्रम प्रत.

ऋ. ऋग्वेद. मंडल, सूक्त व ऋचा.

ऐ. किंवा **ऐ. उ.** ऐतरेयोपनिषत्. अध्याय, खंड व श्लोक. आनं. प्रत.

ऐ. ब्रा. ऐतरेय ब्राह्मण. पंचिका व खंड. डा. हौग यांची प्रत.

क. किंवा **कठ.** कठोपनिषत्. वल्ली व मंत्र. आनं. प्रत.

केन. केनोपनिषत् (=तलवकारोपनिषत्). खंड व मंत्र. आनं. प्रत.

कै. कैवल्योपनिषत्. खंड व मंत्र. २८ उपनिषदें, निर्णयसागर प्रत.

कौषी. कौषीतक्युपनिषत् किंवा कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्. अध्याय व खंड. क्वचित् या उपनिषदाच्या पहिल्या अध्यायासच ब्राह्मणानुक्रमानें तृतीयाध्याय असें म्हणतात. आनं. प्रत.

गा. गाथा तुकारामाची. दामोदर सांवळाराम प्रत. सन १९००.

गी. भगवद्गीता. अध्याय व श्लोक. **गी. शांभा.** गीता शांकरभाष्य. **गी. राभा.** गीता रामानुजभाष्य. गीता आणि शांकरभाष्य यांच्या आनंदाश्रमप्रतीच्या अखेर शब्दांची सूचि असून तिचा आम्हांस पुष्कळ उपयोग झाला असल्यामुळें तिच्या कर्त्याचे आम्ही आभारी आहों. रामानुजभाष्य वेंकटेश्वरसमाचार छापखान्यांत छापिलेलें; माध्वभाष्य कुंभकोणचे कृष्णाचार्य यांनीं छापिलेलें; आनंदगिरीची टीका आणि परमार्थप्रपा जगद्धितेच्छु छापखान्यांत छापिलेली; मधुसूदनी टीका नेटिव ओपिनियन छापखान्यांत छापिलेली; श्रीधरी व वामनी (मराठी) निर्णयसागरांत छापिलेली; पैशाचभाष्य आनंदाश्रमांत छापिलेलें; वल्लभसंप्रदायी तत्त्वदीपिका गुजराती प्रिंटिंग प्रेस मधली; नीलकंठी मुंबईच्या महाभारतांतली; आणि ब्रह्मानंदी मद्रासेस छापिलेली; या टीकांचा आम्हीं उपयोग केला आहे. पण यांपैकीं पैशाचभाष्य व ब्रह्मानंदी खेरीजकरून बाकीच्या आणि निंबार्क संप्रदायाची व दुसऱ्या कांहीं टीका मिळून एकंदर पंधरा संस्कृत टीका गुजराती प्रिंटिंग प्रेसनें

नुकत्याच छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळें या एकाच ग्रंथानें आतां सर्व निर्वाह होतो.

गी.र. किंवा **गीतार.** गीतारहस्य. आमच्या पुस्तकाचा पहिला निबंध.

छां. छांदोग्योपनिषत्. अध्याय, खंड व मंत्र. आनं. प्रत.

जै.सू. जैमिनीचीं मीमांसासूत्रें. अध्याय, पाद व सूत्र. कलकत्ताप्रत.

ज्ञा. ज्ञानेश्वरी. सार्थ इंदिरा प्रेस प्रत.

तुका.गा. तुकारामाची गाथा. वर **गा.** पहा.

तै. किंवा **तै. उ.** तैत्तिरीय उपनिषत्. वल्ली, अनुवाक व मंत्र. आनं. प्रत.

तै. ब्रा. तैत्तिरीय ब्राह्मण. कांड, प्रपाठक, अनुवाक व मंत्र. आनं. प्रत.

तै. सं. तैत्तिरीयसंहिता. कांड, प्रपाठक, अनुवाक व मंत्र.

दा. किंवा **दास.** श्रीसमर्थकृत दासबोध. धुळें सत्कार्योत्तेजक सभेची प्रत.

ना. पं. नारदपंचरात्र. कलकत्ता प्रत.

ना. सू. नारदसूत्रें. मुंबई प्रत.

नृसिंह उ. नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत्.

पातंजलसू. पातंजलयोगसूत्रें. तुकारामतात्या प्रत.

पंच. पंचदशी. सटीक निर्णयसागर प्रत.

प्रश्न. प्रश्नोपनिषत्. प्रश्न व मंत्र. आनं.प्रत.

बृ. किंवा **बृह.** बृहदारण्यकोपनिषत्. अध्याय, ब्राह्मण व मंत्र. आनं. प्रत. सामान्य पाठ काण्व, एके ठिकाणीं मात्र माध्यंदिनशाखेच्या पाठाचा उल्लेख आहे.

ब्र. सू. पुढें **वेसू.** पहा.

भाग. श्रीमद्भागवतपुराण. निर्णयसागर प्रत.

भा. ज्यो. भारतीय ज्योतिःशास्त्र. कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षितकृत.

मत्स्य. मत्स्यपुराण. आनं. प्रत.

मनु. मनुस्मृति. अध्याय व श्लोक. डा. जॉली यांची प्रत. परंतु मंडलीकांच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रतींत हेच श्लोक प्रायःयाच ठिकाणीं सांपडतील. मनूवरील टीका मंडलीक प्रतींतल्या आहेत.

मभा. श्रीमन्महाभारत. पुढील अक्षरें निरनिराळ्या पर्वांचीं दर्शक असून आंकडे अध्यायाचे व श्लोकाचे आहेत. बाबू प्रतापचंद्र राय यांनीं कलकत्त्यास छापिलेल्या संस्कृत प्रतीचाच आम्हीं सर्वत्र उपयोग केला आहे. मुंबई प्रतींत हेच श्लोक पहाणें असल्यास जरा मागेंपुढें पाहिलें असतां सांपडतील.

मि. प्र. मिलिंदप्रश्न. पाली ग्रंथ. इंग्रजी भाषान्तर S. B. E.

मुं. किंवा **मुंड.** मुंडकोपनिषत्. मुंडक, खंड व मंत्र. आनं. प्रत.

मैत्र्यु. मैत्र्युपनिषत् किंवा मैत्रायण्युपनिषत्. प्रपाठक व मंत्र. आनं. प्रत.
याज्ञ. याज्ञवल्क्यस्मृति. अध्याय व श्लोक. मुंबई प्रत. यावरील अपरार्कटीकेचाहि (आनं. प्रत) एकदोन ठिकाणीं उल्लेख आहे.
यो. किंवा योग. योगवासिष्ठ. प्रकरण, सर्ग व श्लोक. सहाव्या प्रकरणाचे पूर्वार्ध (पू.) व उत्तरार्ध (उ.) असे दोन भाग आहेत. सटीक निर्णयसागर प्रत.
रामपू. रामपूर्वतापिन्युपनिषत्. आनं. प्रत.
वाजसं. वाजसनेयिसंहिता. अध्याय व मंत्र. वेबर प्रत.
वाल्मीकिरा. किंवा वा. रा. वाल्मीकिरामायण. कांड, अध्याय व श्लोक. मुंबई प्रत.
विष्णु. विष्णुपुराण. अंश, अध्याय व श्लोक. मुंबई प्रत.
वेसू. वेदान्तसूत्रें किंवा ब्रह्मसूत्रें. अध्याय, पाद व सूत्र. **वेसू.शांभा.** वेदान्तसूत्रें–शांकरभाष्य. आनंदाश्रम प्रतीचाच सर्वत्र उपयोग केलेला आहे.
शां. सू. शांडिल्यसूत्रें. मुंबईप्रत.
शिव. शिवगीता. अध्याय व श्लोक. अष्टेकर आणि मंडळीची गीतासंग्रहाची प्रत.
श्वे. श्वेताश्वतरोपनिषत्. अध्याय व मंत्र. आनं. प्रत.
S. B. E. Sacred Books of the East Series.
सां. का. सांख्यकारिका. तुकारामतात्या प्रत.
सूर्यगी. सूर्यगीता. अध्याय व श्लोक. मद्रास प्रत.
हरि. हरिवंश. पर्व, अध्याय व श्लोक. मुंबई प्रत.

टीप—यांखेरीज दुसऱ्या पुष्कळ संस्कृत, इंग्रजी, मराठी व पाली ग्रंथांचा ठिकठिकाणीं उल्लेख आलेला आहे. पण त्यांचीं नांवें प्रायः सबंध जेथल्या तेथेंच दिलेलीं किंवा समजण्यासारखीं असल्यामुळें तीं वरील यादींत दिलीं नाहींत.